

**Тыва Республикага 2024-2033 чылдарда
тыва дылдың хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң
ЭЧИС СОРУЛГАЛАРЫ**

I. Ниити чүүлдер

Тыва дылдың туружун Тыва Республиканың Үндезин хоойлузунда (2001 ч.) болгаш «Тыва Республикада дылдар дугайында» деп Тыва Республиканың хоойлузунда (2003 ч.) орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы кылдыр быжыглаан.

Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи болур тыва дылдың хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң Эчис сорулгалары (улай – Эчис сорулгалар) дээрге тыва дылды деткиириниң узун үеде планнаашкынының уг-шиин айтыр системазы болур.

Эчис сорулгаларның салдынганының ужуру – тыва дылдың хөгжүлдезин деткиириниң, ооң ниитилелде хүлээлгелерин калбартырының болгаш алдар-адын бедидериниң, тыва дылдың нормаларын хөгжүдүп, сөс курлавырын кадагалавышаан, сайзырадырының база тыва-орус, орус-тыва ийи талалыг билигвизмни чедип алыр талазы-биле күрүне болгаш тус чер чагыргаларының, хоойлужудулга, эртем болгаш өөредилге албан черлериниң, хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш хамаатыларның демниг ажыл-чорудулгазын чедип алыры болур. Эчис сорулгалар Тыва Республикада дыл политиказының боттанырынга сонуургалдыг субъектилерниң күжениишкиннерин углап, мөөңнеп, ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринче угланган.

Ук Эчис сорулгалар Россия Федерациязының Конституциязының (1993, 2020), Тыва Республиканың Үнген хоойлузунуң (2001) чүүлдеринге, «Россия Федерациязының чоннарының дылдарының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга (1991), 2025 чылга чедир Россия Федерациязының национал политиказының күрүнениң Эчис сорулгаларына, «Тыва Республикада дылдар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң (2003) чүүлдеринге үндезилеп тургустунган болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың дыл политиказында тыва болгаш орус дылдарның аразында харылзааларның хөгжүлдезиниң кол чүүлдерин сагып турар.

Эчис сорулгаларның **үндезиннери:**

1) тыва дыл дээрге тыва чоннуң культуразының быжыг хөгжүлдезиниң чугула курлавыры болгаш национал бот-медерелиниң кол үндезини дээрзинге даяныр;

2) Тыва Республиканың девискээринге тыва литературлуг дылды хөгжүдөр база ооң байып хөгжүүрүнүң кол курлавыры болур диалект хевирлерин камгалаар талазы-биле ажылдаар;

3) амгы ниитилелдин аңгы-аңгы чоннар аразында бот-боттарын билчип амыр-тайбың хөгжүүрүнүң магадылалы болур тыва-орус, орус-тыва ийи талалыг билигвизмни (ийи дылды эки билирин) чедип алырынга күрүнениң деткимчези албан деп турушту ээлээр;

4) дыл политиказының шупту субъектилериниң сонуургалдарын барымдаалаар болгаш республикада дыл политиказының кол угланыышкыннарын боттандырып чорударда, ниитилелди, хамаатыларны, хөй-ниити база эртем, коммерциялыг, коммерциядан дашкаар албан черлерин болгаш каттыжыышкыннарын кириштирер;

5) дыл болгаш культура талазын деткири-биле Тыва Республиканың девискээринден дашкаар чурттап турар этниктиг тывалар-биле, болгаш Россияның өске-даа чоннары-биле харылзааларны калбартып хөгжүдеринче угланыр.

Эчис сорулгаларның **күүседикчилери**: Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Дээди Хуралы, Тыва Республиканың саң-хөө яамызы, Тыва Республиканың өөредилге яамызы, Тыва Республиканың чурагайлыг сайзыралының яамызы, Тыва Республиканың культура яамызы, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың орук-транспорт комплекс яамызы, Тыва Республиканың эртем талазы-биле агентилели, Тыва Республиканың нациялар ажыл-херээниң талазы-биле агентилели, Тыва Республиканың аныктар ажыл-херээниң талазы-биле агентилели, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту, Тываның күрүне университеди, Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Тываның бойдус байлаан бүрүн шингээдириниң институту.

II. Тыва дылдың амгы ниитилелде ажыглалы

Тываның Чазааның даргазының «Тыва дыл дугайында» доктаалы (2016) ёзугаар тыва дылды Тыва Республиканың күрүне дылы кылдыр кадагалап алыр, деткиир болгаш сайзырадыр сорулга-биле чылдың-на ноябрь 1-де Тыва дыл хүнүн демдегледип эрттирип турар апарган.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи болбушаан, Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары – тываларның төрөөн дылы. Олар Тыва Республикадан дашкаар Россия Федерациязының Красноярск крайының Усинск сумузунда, Соңгу-Барыын Моолда болгаш Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур автономнуг округунда чурттап чоруур. 2020 чылдың бүдүн Россияның чоннарының чизезинде айытканы-биле алырга, Россия Федерациязында ниитизи-биле 303 муң тывалар чурттап чоруур; оларның аразындан 249 муң азы 82,35% кижилер тыва дылдың эдилекчилери бис деп боттарын санап турар; 248 муң кижилер хүн бүрүдө амыдыралында тыва дылды ажыглап турар; 281 муң тыва кижилер (93%) орус дылды билер.

XX чүс чылда (1930) латин үжүкке үндезилээн тыва бижик тыптып келгенинден бээр тыва дыл өөредилгениң, солун-сеткүүлдүң болгаш ном-дептерниң дылы болу берген. 1943 чылда тыва бижикти орус графикаже шилчиткен. 1960 чылдарда тыва литературлуг дыл тургустунуп келген. Тыва дыл шүүгү ажылынга ажыглаттынып эгелээн, чечен чогаал, парлалга, албан-херек болгаш эртем стильдери сайзыралды алган. Ол үеде-ле тыва дылдың эртем грамматикалары болгаш кол сөстүктери ажылдап кылдынган.

XX чүс чылдың 80 чылдарынга чедир национал школаларның 1–7 класстарынга өөредилге дылы кылдыр тыва дылды ажыглап турган. Ооң-биле чергелештир 50 чылдарның эгезинден тура орус дылдыг школаларның 8–10 класстарынга болгаш ортумак өөредилге черлеринге орус дыл өөредилге дылы болу берген. Түңнеп чугаалаарга, Тыва Республиканың девискээринге 2015 чылга чедир тыва дыл ниитилелдин шупту адырларынга бодунуң хүлээлгелерин күүседип турган.

Амгы үеде тыва дылдың ниитилелде ажыглаттынып турарының дугайында шинчилелдер дараазында түңнелдерни көргүскен:

1. Хоойлужудулга адыры

1.1. *Хоойлужудулга адырында тыва дылдың ажыглалын хандырып турары.* Россияның дылдар политиказы Россия Федерациязының Конституциязының үндезиннеринге (1993; 2020), Россия Федерациязының делегейниң эрге-ажыктары болгаш делегей керээзинде ниити бадылап хүлээп алган дүрүмнеринге база нормаларына (1991; 2020), «Россия Федерациязының күрүне дылдарының дугайында» (2014) хоойлуларына, ол ышкаш Россия Федерациязының субъектилериниң дылдар дугайында хоойлуларына, федералдыг база регионалдыг иштики хоойлу, актыларына даянып турар.

1990 чылда хүлээп алдынган «Тыва АССР-ниң дылдар дугайында» хоойлузунда Тыва Республиканың девискэээринге тыва дыл күрүне дылы болур дээрзин айыткан. 2003 чылда «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлузунда Тыва Республиканың девискэээринге тыва биле орус дылдар күрүне дылдары кылдыр доктааттынган (2-ги чүүл). Ынчалза-даа амгы үеде тыва дылдың бодунуң ниитилел хүлээлгелерин күүседип турарының дугайында айтырыг чидигленип келген. Шак мындыг байдалдың чылдагааннары: Тыва Республиканың девискэээринде күрүне дылдарының бирээзи болур тыва дылды ажыглалының дугайында хоойлу-дүрүмнерниң чедир күүсеттинмейн турарында; тыва дылды деткиир талазы-биле чоруп турар ажилдарның чурумчуттунмааны; тыва дылды сайзырадырының Күрүне программаларының акшаландырыышкынының болур-чогууру-биле хандыртынмайн турарында; 2009 чылдан эгелеп Россия Федерациязының Федералдыг өөредилгениң күрүне стандарттары ёзугаар өөредилге системазын чаңгыс аайлаанында.

1.2. *Хоойлужудулга адырында тыва дылдың ажыглалы.* Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) бадылаан хоойлуларын тыва дылда албан ёзу <https://khural.rtyva.ru> сайтызында салып турар. Ук эрге-чагырга органының бадылааны Доктаалдарны орус дылда салып турар (<https://khural.rtyva.ru/docs/resolutions/11821/>).

2. Күүсекдикчи эрге-чагырга болгаш шүүгү ажил-чорудулгазының адыры. Күүседикчи эрге-чагырга адырында ажил-херек чорудулгазы хөй нуруузунда орус дылда чоруп турар. Тыва Республиканың Чазааның, тус чер чагыргаларының албан ёзу сайтыларында бүгү доктаал-саавырларны салып турар-даа болза, оларның аттары тыва, а сөзүглели орус дылда бижиттинген. Чижээлээрге: Указ – *Чарлык*, Постановление – *Доктаал*. Оларның чамдызын “Шын” солунга тыва дылда парлап үндүрүп турар.

Шүүгү системазында тыва дыл кызыгаарлыг ажыглаттынып турар. Орус дылды билбес кижилерге чогуур доктаал-саавырларны оларның төрөөн дылынче очулдуруп бээрин шүүгү Россия Федерациязының хоойлуларына дүүштүр хандырып берип турар. Ук ажил-чорудулгага юристерниң боттарының ажилдап кылып алганы тыва терминнери ажыглаттынып турар. Ынчангаш тыва дылда тускай терминнерниң чаңгыс аай системазын ажилдап кылгаш, албан-херек стилин эртем талазы-биле өөренип көөрү негеттинип турар.

3. Өөредилге адыры. Өөредилге адырына төрөөн дылын ажыглаары дээрге төрөөн дылын кадагалап арттырып алырының болгаш ону дараазында салгалдарга дамчыдып бээриниң кол магадылалы болур. Тыва Республикада 2018 чылдан эгелеп тыва дыл өөредилге дылы эвес апарган.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының медээлери-биле алырга (2022), республикада 207 школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлери ажилдап турар, ында 23 муң хире чаштар бар. Оларның 95%-зу (21 535 киж) тыва

омактыг чаштар болуп турар. Тыва дылга өөрөдилге-методиктиг база эртем-методиктиг үделге талазы-биле системалыг ажыл чорудулганың чогундан школа назыны четпээн уруглар өөрөдилгезиниң албан черлеринде өөрөдилге болгаш кижизидилге ажылы орус дыл кырында чоруттунуп турар болган. 2019 чылдан эгелеп школа назыны четпээн уругларның өөрөдилге албан черлеринде чүгле күзелдиг улуска төрөөн (тыва) дылын сайзырадыр талазы-биле неделяда 1-2 катап 10-15 минута кичээлдерни эрттирер кылдыр киирген. Бо кичээлдер болур-чогуур эртем-методиктиг долу хандырылга чок эртип турар. Тываның күрүне университетинде школа назыны четпээн уругларның, эге чаданың өөрөдилге албан черлеринге төрөөн (тыва) дылга өөрөдилге болгаш кижизидер башкыларны өөрөдилге белеткевейн турары илерээн.

Өөрөдилгениң эге чадазында национал-регионалдыг кезектиң утка-шынарын ажылдап кылганы кошкак болуп турар. «Төрөөн (тыва) дыл» база «Литературлуг номчулга» деп номнар федералдыг өөрөдилге номнарының даңзызында тыва дылдың дидактиктиг шугуму-биле кирип турар-даа болза, оларга хамаарыштыр долу эртем-методиктиг ажылдар чок болуп турар. 2022 чылда чүгле 1-ги, 2-ги класстарга «Хүрээлел» биле «Математика» деп номнарны тыва дылче очулдургаш, парлап үндүрген. Айыттынган чылдагааннарның уржуундан амгы үеде ниити өөрөдилгениң шупту чадаларында өөрөдилге чүгле орус дылда чоруп турар, а тыва дыл болгаш чогаалды чүгле өөрөдилге эртем кылдыр киирген.

Республиканың школаларының хөй кезии Өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандарттарының (ӨФКС) чаартынган хевириниң өөрөдилге планы-биле ажылдап турар. Ук планның 3-кү вариантызында 2023 чылдан эгелеп эге болгаш ниити өөрөдилгениң тыва дыл, чогаал кичээлдерин өөрөдилгениң 16 шакты аңгылаан. Ол дээрге орус дыл кичээлдеринге берген шактардан 4 катап эвээш, а даштыкы дыл кичээлдеринге көрдүнгөн шактардан 1,3 катап эвээш болуп турар (Таблицаны көөр).

Таблица. Эге болгаш ниити өөрөдилге чадаларында дылдарны өөрөдилгениң шактары¹

Өөрөдилге эртеми	Класстар аайы-биле неделяда кичээл шактарының саны									Шупту
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Төрөөн дыл биле төрөөн чогаал дыл (литературлуг номчулга)	2	2	2	1	2	2	2	2	1	16
Орус дыл биле литература	8	8	8	8	8	9	6	5	6	66
Даштыкы дыл	-	2	2	2	3	3	3	3	3	21

Моон алгаш көөрге, өөрөдилгичилерге төрөөн (тыва) дылын чүгле эң бөдүүн деңгелге шиңгээдиле алып байдал тургустунган. Ынчангаш өзүп олулар салгалдар

¹ Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 16.11.2022 № 993 "Об утверждении федеральной образовательной программы основного общего образования" (Зарегистрирован 22.12.2022 № 71764) <file:///C:/Users/сектор%20языкознания/Downloads/0001202212220024.pdf>; <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220024>

уруглар садтарынга, ниити билиг өөрөдилге черлеринге киргеш, ала-чайгаар орус дылче шилчий бээр. Ындыг байдал алызы барып тыва дылдың чиде бээринге чедирер.

Тываның күрүне университетинде филология факультетинде тыва дыл 44.03.05. Педагогиктиг өөрөдилге (ийи профильдиг) «Төрөөн дыл, литература болгаш Даштыкы дыл (англи дыл)», 45.03.01 Филология «Ада-чурттуң филологиязы (орус биле тыва дылдар» деп профильдерниң өөренир эртеми болуп турар. Ук профильдерде кезек эртемнерни өөрөдириниң дылы база болуп турар. Педагогика колледжизи биле Кызылдың Педагогика институтунда тыва дыл чогаалды башкылаарының методиказынга хамааржыр кезек эртемнер бар. Оларның тыва дылда эртем-методиктиг хандырылгазын бүрүнү-биле чедип алыры чугула.

Ынчап кээрге, уруглар садтарындан эгелеп ниити өөрөдилге черлеринде тургустунуп келген байдалдың чылдагааннары мындыг: тыва дылды өөрөдилге, кижизидилгениң дылы болбас кылдыр шиитпирлээни, тыва дылды өөрөдири болгаш башкылаарының эртем-методиктиг хандырылгазының чедишпези; тыва дыл, чогаал болгаш аас чогаалының өөрөдириниң, башкылаарының теоретиктиг үндезиннериниң ажылдап кылдынмааны; тыва дыл, чогаалды уруглар садтарынга эге школага башкылаар тускай эртемниг кадрларны ТЫВКУ-да белеткевейн турары.

4. Эртем адырында

4.1. *Тыва дылдың шинчилели.* Тыва дылдың диалектологиязы, лексиказы, лексикографиязы, грамматиказы, ол ышкаш тыва чогаал, аас чогаал талазы-биле шинчилелдерни Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунда, Тываның күрүне университетинде чорудуп турар. Шинчилел ажылдары чоруттунуп турар-даа болза, тыва дылдың хөгжүп келген төөгүзү, лексика болгаш лексикографиязы, грамматиказы болгаш диалектологиязының айтырыглары амгы эртемниң туружундан чедир шинчилеттинмээн болуп артпышаан. Тыва дылдың амгы эртем «Грамматиказы» бо хүннерде бижиттинмээн болуп турар. Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбахтың бижээни «Тыва дылдың грамматиказы: Фонетика болгаш морфология» 1961 чылда үнген. Ынчангаш эң чугула ажылдарның бирээзи бо хүнде бар грамматиктиг шинчилелдерниң түңнелдерин киирген «Тыва дылдың грамматиказын» бижири болур.

Тыва дылдың кезиктерин чугаага база аңгы-аңгы сөзүглелдерниң хевирлеринге ажыглаары-биле тыва дылды функционалдыг болгаш коммуникативтиг талазындан шинчилээри негеттинип турар. Бо ажылдың түңнелдери тыва дылды өөрөдириниң ужур-утказын тодарадырынга, башкылаашкын айтырыгларын шиитпирлээринге чугула.

Онза кичээнгей негеттинип турар чугула угланыышкын – социалингвистика. Тыва дылдың чер-девискээр, социал диалектилерин, билингвизмниң, бодунуң дылын чоорту чидирип, өске дылче шилчий бээриниң айтырыгларын шинчилээринге, тыва дылды төрөөн болгаш ийиги дыл кылдыр өөренир аңгы-аңгы бөлүктерге өөрөдириниң эртем-методиктиг аргаларын ажылдап кылырынга болгаш орус дылды ийиги дыл кылдыр өөрөдириниң аргаларын тургузуп ажылдаарынга эргежок чугула. Тыва дылды сайзырадырынга, ооң шын бижилгезиниң база шын адалгазының дүрүмнерин тургузуп кылырынга тыва дылдың терминнер системазын база стильдерин шинчилээри улуг ужур-дузалыг. Стильдер талазы-

биле шинчилел ажылдары аңгы-аңгы сөзүглелдерниң бижиттинеринге, тыва чечен чогаалдың жанрларының сайзыраарына онза чугула черни ээлеп турар.

4.2. *Тыва дылдың эртемде ажыглалы.* XX чүс чылдың 80 чылдарына чедир тыва эртем терминологиязы чогуур деңгелге ажылдап кылдынган турган. Тыва дылче очулдуртунган янзы-бүрү эртемнерниң өөредилге номнары үнүп турган. Амгы үеде тыва дыл чүгле тыва филологияга хамаарышкан эртем чүүлдеринде, өөредилге-методиктиг номнарда ажыглаттынып турар. Эртемниң өске адырларында шинчилел ажылдары орус дылда чоруттунуп турар. Ынчангаш тыва эртем стили болгаш эртем терминологиязы барык сайзыравайн турар.

5. **Массалыг информация чепсектериниң (МИЧ) адырында.** 2014 чылда республикага тыва дылда 20 солун үнүп турган. Амгы үеде 8 муң ажыг тиражтыг тыва дыл кырында чүгле «Шын» солун үнүп турар (1993 чылга чедир ооң тиражы 25 муң турган) (Бавуу-Сюрюн 2021: 441). КТРК «Тыва» тус черниң медээлериниң теле-дамчыдылгаларын орус-даа, тыва-даа дылда дең хемчээлдиг үеде эрттирип турар. «Тыва 24» телеканал дамчыдылгаларын орус дылда чорудуп турар болгаш тыва дылда чүгле чаңгыс дамчыдылгалыг. 1936 чылдан эгелеп Тывага радио-дамчыдылгалар орус болгаш тыва дылдарга чоруп турган, бөгүн кабельдиг радио-дамчыдылгазы ажыглаттынмайн барган. Тыва дылда бичии чаштарга база элээдилерге теле-, радио-дамчыдылгаларның чогу демдеглеттинип турар.

6. **Культура болгаш чечен чогаал адырында.** Тыва дыл сцена уран чүүлүнүң дылы: тыва дылда шиилерни көргүзүп, концерттерни эрттирип турар. «Тыва улустуң ёзу-чаңчылдарының, аас чогаал болгаш шеверлер төвү» тыва чоннуң культуразын катап тургузар талазы-биле чедишкинниг ажылдап турар. Ынчалза-даа Тываның национал театрының, Тываның күрүне филармониязының репертуарларында уругларга болгаш элээдилерге шиилер, оюн-тоглаа эвээш эртип турар. Чалыы көрүкчүлерге шиилер бараалгадып турар албан чери – Ойнаар-кыстар театрында оюн-көргүзүглер колдуунда орус дылда чоруп турар.

Тываның ном үндүрер чери тыва чогаалчыларның чогаалдарын, аас чогаал номнарын, орус болгаш даштыкы классиктиг чогаалдарны тыва дылче очулдургаш, парлап үндүрүп турар. Ынчалза-даа 1970-1990 чылдарда номнар 15–25 муң санныг үнүп турган болза, бо хүннерде ооң саны 300–1000 кылдыр эвээжээн (Бавуу-Сюрюн 2021: 441). Уруглар литературазы база эвээш санныг үнүп турар.

Библиотекалар тыва дылда номнарның чурагайжыттынган хевирлерин интернет сайтыларында салып, номчукчуларга чедирип турар. Тываның К. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы биле Тыва республиканың библиотекалар ассоциациязы Президент грантызының деткимчези-биле 2022 чылдан эгелеп уругларга тыва номнарны чурагайжыттынган хевирлерже шилчидип турар. Тыва национал оркестирниң киржилгези-биле олар тыва тоолдарны аялгалыг аудио-номнар кылдыр кылып турарлар. А. С. Пушкин аттыг Национал библиотека база фондуларын чурагайжыдып турар.

Амгы үеде тыва дылда чечен чогаалдар, шиилер, уругларга уран-чечен болгаш долгандыр турар делегей дугайында сонuurганчыг чогаалдар бижип турар авторларның саны эвээш. Уругларга, элээдилерге, тыва дылды аңгы-аңгы деңгелдиг билир кижилерге таарыштыр бижиттинген чогаалдар шуут чок.

Культура албан черлери чурттакчы чоннуң тыва культурага сонuurгалын оттурар, хаара тудар, өөредир хүлээлгелиг. Ынчалза-даа амгы үеде оларның республиканың өөредилге албан черлери-биле аразында харылзаалыг

ажылдажылгазы кошкак болуп, чаштар болгаш элээдилер-биле системниг ажылы көзүлбейн турар.

7. Шажын-чүдүлгө адырында. Тываның үндезин чурттакчылары буддизм шажынныг болгаш хам чүдүлгелиг. Шажын-чүдүлгедө дылдың хүлээлгелери амгы үедө шинчилеттинмейн, хайгааралга алдынмайн турар. 2006 чылда христиан шажынының кол чогаалдары тыва дылче очулдуртунган болгаш парлаттынган. Хамнаашкын үезинде тыва дылды ажыглап турары билдингир. Хүрээлерде номчулгалар төвүт дылда чоруп турар. Буддизм талазы-биле хөй эвес санныг номнар тыва дылче очулдуртунган. А буддизм философиязынга хамаарышкан өөредиглер колдуунда англи дылдан орус дылче очулгалыг чоруп турар. «Тыва 24» теле-каналда неделяда чаңгыс катап сарыг шажын айтырыгларынга хамаарышкан дамчыдылга орус дыл кырында эртип турар.

8. Делегей четкизи болгаш информастыг технологиялар адырында. Делегей четкизиниң тывылганы база нептерээни-биле тыва дыл сан-чурагай делгеминде улус аразында харылзажыр дылдарның бирээзи апарган. Тыва дыл албан черлериниң сайтыларынга бодаарга социал четкилерде калбаа-биле ажыглаттынып турар. «Шын» солуннуң, «Тываның чогаалчылары» деп ийи сайтыдан өске чүгле тыва дылда бижип турар сайтылар чок деп болур. Оон өске сайтылар тыва дылда интерфейс чок база тыва дылда эвээш медээлерлиг. 2023 чылдың январь 10-нуң хүнүндө албан черлериниң сайтыларында тыва дылда медээлерниң хуузу мындыг: Тыва Республиканың Чазааның сайтызында – 45%, Тыва үндезин культура төвүнүң – 35%, Тыва национал школа хөгжүдөр институттуң – 28,5%, Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг институтунуң – 8%, А.С. Пушкин аттыг национал библиотеकаның – 4,5%, Өөредилге яамызының – 2,7%, Культура яамызының – 2,3% Экономиктиг сайзырал болгаш үлетпүр яамызының – 0,16%. Ук сайтыларда медээлер баштай орус дыл кырынга үнүп кээр, оон медээ эргижиреп, чугула эвес апарганда, 1–2 хонганда тыва дылга очулгазы көстүп кээри тодараттынган. Ол чүүл республиканың интернет-делгеминде тыва дылдың барымдаа чок кызагдадып турарының херечизи.

Амгы үедө делегей четкизинде тыва дылга хамааржыр хөй эвес херекселдер бар: тыва дылда Википедия, онлайн-сөстүктер (тыва-орус, орус-тыва, тыва-англи), тыва танал. Тыва дылга өөредип турар интернет-чепсектер болгаш тускайлаттынган сөстүктер барык чок. Ол ышкаш тыва дылдың тускай демдеглеттинген корпусу, онлайн-очулдурукчузу, шын бижилге хынаар системазы, тыва чугааны синтезтээр болгаш тодарадыр херекселдер тургустунмаан.

Тыва дылда мобилдиг сан-чурагайлыг кезек капсырылгалар бар: сөстүктер, чугаа номнары, Библия, хөгжүм дыңнаар болгаш кирип алыр капсырылгалар, тыва чаңчылдар дугайында капсырылгалар, кроссвордтар, Андроид биле iOS системаларында Тыва танал. Тыва дылды өөредир капсырылгалар чок, ынчангаш оларны кылыры негеттинип турар.

Делегей четкизиниң ужур-утказы амгы ниитилелдин амыдыралынга хүнден хүнче улгадып олурун. Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи – тыва дылдың республикага хамааржыр интернет-делгеминде дең эргелиг ажыглаттынарын чедип алырынга күрүнениң болгаш ниитилелдин деткимчезиниң дугайында айтырыг тургустунуп келир. Ынчангаш тыва дылдың Делегей четкизинде барын база кайы-хире ажыглаттынып турарының дугайында айтырыг сайгарттынар болгаш шинчилеттинер ужурлуг. Амгы үедө Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту «Тыва дылдың 2023-

2032 чылдарда чурагайлыг хөгжүлдеси» деп планны тургузуп алган. Ооң кол сорулгазы – тыва дылды чурагайжыдарының талазы-биле ажыл чорудуп турар албан черлериниң болгаш аңгы кижилерниң ажылын чаңгыс аайлаары болгаш мөөңнээри; «Тыва дылдың национал корпусун» база ол ышкаш ниитилелде болгаш Делегей четкизинде тыва дылдың ажыглалын делгемчидер өске-даа сан-чурагайлыг продуктуларны ажылдап кылыры болур.

9. **Өске албан ёзуу-биле доктааттыг адырларда** (көдээ ажыл-агый, кадык-камгалал, экономика, транспорт, садыг болгаш оон-даа өске адырларда). Көдээ ажыл-агый адырындан аңгыда, өске адырларда тыва дылдың ажыглалы барык чок. Ол дээрге кадык-камгалал, экономика, банк ажылы, транспорт, садыг адырлары болуп турар. Янзы-бүрү яамылар болгаш албан черлери ажыл-чорудулгазын, албан документациязын чүгле орус дыл кырында чорудуп турар. Оларның чон-биле албан-херек харылзажылгазында орус болгаш тыва дылдар чергелештир хереглеттинип турар. Ук байдал тыва дылда адыр аайы-биле тускай терминнер доктааттынып шинчилеттинмээнинден болгаш албан-херек стилиниң сайзыраваанындан тургустунуп келген. Ынчангаш бо ажылды идекпейжидер талазы-биле дыл эртемденнериниң болгаш ук адырларда тускай мергежилдиг ажылдакчыларның демнежип, тускай терминнер сөстүктери тургузары болгаш тыва дылдың албан-херек стилин сайзырадыры чугула.

10. **Албан ёзуу-биле доктааттынмаан адырларда.** Төрээн дылын билири чугула деп бот-миннишкин тыва ниитилелде кошкак болуп турарын хайгааралдар бадыткап турар. Тыва дылдың байдалы, ооң ниитилелде туружу өскерли бергенин хоорай чурттакчыларындан, бичии чаштардан, элээдилер болгаш аныяк-өскенден хайгаарап болур. Суур чер чурттакчыларының хүн-бүрүнүң амыдыралында, өг-бүле иштинде салгалдарның аразында харылзажылгазының дылы – тыва дыл болуп чорааны билдингир. Ынчалза-даа сөөлгү үеде Интернет болгаш массалыг информация чепсектери хүн-бүрү амыдыралда хөй черни ээлеп турар апарганының, ылаңгыя аныяк-өскенниң калбаа-биле ук четкилерде хаара туттунуп турарының уржуу база Интернетте тыва дыл кырында массалыг информация херекселдериниң сайзыравааны-биле аныяк тыва салгал орус дылче шилчип турарын хайгаарап болур. Шак ынчалдыр төрээн дылдың салгалдан салгалче дамчыыр анаа чуруму айбыл кырында келген болуп турар. Бо бүгү тыва дылдың келир үеде хумагалаттынып артарынга чигзинчиг байдалды тургузуп, тыва дылдың ниитилелде чугулазын кудуладып турар (Бавуу-Сюрюн, 2021, 441). Оон аңгыда, школа доозукчуларының орус дылда албан дужаар шылгалдазын бодап, хөй ада-ие орус дылга өөрөдиге чорудар болгаш орус дылга өөренир класстарже ажы-төлүн калбаа-биле киирип турар.

2009 чылда ЮНЕСКО-нуң чоруткан шинчилелин ёзугаар тыва дыл делегейниң чиде берип болгу дег дылдарының санынче кирген. Тыва дылдың Тыва Республикада ажыглалы кызаалап, эдилекчилериниң саны эвээжеп турары тодараттыг. Амгы делегейде чаңгыс аай болурунуң шимчээшкининиң (глобализацияның) салдары, суурлардан хоорайларже көжүп, тыва чоннуң чаңчылчаан амыдыралындан хоорлуп турары өзүп орап салгалдарга, аныяк-өскенге төрээн дылының үнезиниң кудулай бээринге, тыва дылдың ниитилелеге быжыг туружу кошкап, чиде бээриниң кырында келген. Ынчангаш чоннуң тыва дылга сонuurгалын, ооң үнезин бедидери-биле, өгбелеривистиң арттырып берген өнчүзүн кадагалап, сайзырадырынче бүгү талалыг идепкейлиг күженишкинерни чорудар.

Бичангаш үстүндө айыттырган барымдаалар амгы ниитилелге тыва дылды чогумчалыг ажыглаарының болгаш сайзырадырының талазы-биле системниг ажыл чорудулганы негеп турар. Бо айтырыгларны республиканың күүседикчи болгаш эрге-хоойлу органнары, эртемниң болгаш өөредилгениң албан черлери болгаш каттыжылгалары, бүдүн чон шыңгыы кичээнгейге алыры чугула. Россия Федерациязының демократтыг туружу национал чоннарның дылдарынга хамаарыштыр оларның дең эргелиг ажыглалын магадылап турар. Дыл айтырыы дээрге тайбың байдалдың, күрүнеде айыыл чок чоруктуң болгаш национал политиканың чугула кезээ.

III. Эчис сорулгалар, шиитпирлээр айтырыглар, кол угланыышкыннар

Сорулгазы: ниитилел амыдыралының, ажыл-агыйның бүгү адырларынга тыва дылдың хүлээлгелерин делгемчидер, ооң сайзыралын күрүне деңнелинге деткиир тускай хемчеглерни ажылдап кылыры

Эчис сорулганың кол **шиитпирлээр айтырыглары:**

- тыва дылды камгалап кадагалаарының болгаш Тыва Республикага ийи талалыг тыва-орус, орус-тыва билингвизмни сайзырадырының хемчеглеринге күрүнениң хоойлу-дүрүм болгаш саң-хөө талазы-биле деткимчезин магадылаар;
- Тыва Республикага тыва дылдың ниитилел хүлээлгелерин бүрүн күүседирин чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар;
- тыва чоннуң төрөөн дылын чидирип эгелээн байдалын доктаадыр болгаш ажы-төлге төрөөн тыва дылын дамчыдып бээриниң чогумчалыг байдалдарын катап тургузар.

Эчис сорулгаларны чедип алырда, дараазында угланыышкыннар аайы-биле чугула **ажылдарны** чорудар:

1. Хоойлужудулга адырында:

- 1) тыва дылдың хоойлуда көрдүнген хүлээлгелериниң күүсеселдезин хандыраар;
- 2) тыва дылды болгаш тыва-орус, орус-тыва ийи талалыг билингвизмни хоойлу талазы-биле деткиириниң хевирлерин ажылдап кылыр болгаш сайзырадыр;
- 3) Тыва Республиканың девискээринге тыва, орус дылдарны деңзигүүрлүг ажыглаарын хоойлужудулга ажыл-чорудулгазы таварыштыр хандыраар.

2. Күрүне болгаш тус чер башкарылга адырында:

- 1) тыва дылды болгаш тыва-орус, орус-тыва ийи талалыг билингвизмни сайзырадыр талазы-биле дылдар политиказын боттандыраарынга күрүне-ниитилел механизмнерин ажыглаар;
- 2) Күрүне программаларында көрдүнген тыва дылды, ийи талалыг тыва-орус, орус-тыва билингвизмни сайзырадыр хемчеглерниң, ажылдарның акшаландырыышкынын бүрүнү-биле хандыраар;
- 3) күрүнениң эрге-чагырга органнарының, тус чер чагыргаларының ажылынга, ооң иштинде албан ёзу доктаал-саавырларын тургузарынга, хөй чон ортузунга хемчеглер эрттирерде тыва дылдың ажыглалын идепкейжидер;
- 4) тыва дылды күрүне дылы база албан ёзу дылы кылдыр күрүне болгаш тус-чер албан-хаакчыларынга өөредир байдалдарны тургузар;
- 5) тыва дыл башкызының социал эрге-байдалын бедидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр;

6) тыва дылды сайзырадыр талазы-биле тус чер программаларын ажылдап кылыр база боттандырат;

7) тус черниң дыл политиказының ажыл-чорудулгазын боттандыратырга хөй-ниитини калбаа-биле хаара тудуп кириштирет;

8) тус чер девискээрлеринге Тыва Республиканың тыва, орус күрүне дылдарының ийилдирзин ажыглаар ийи дылдыг байдалдарны тургузар.

3. Өөредилге адырында:

1) эге болгаш ниити өөредилгеге төрөөн (тыва) дыл өөредилге дылы болур база төрөөн (тыва) дылды, чогаалды өөредиринге хөй шактар көрдүнгөн өөредилге планнарын шилип ап тургаш, хөй дылдыг школаның концепциязын ажылдап кылыр болгаш ону сайзырадыр байдалдарны тургузар;

2) школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлеринге тыва дылды кижизидилге болгаш өөредилге дылы кылдыр ажыглаар байдалдарны тургузар;

3) өөредилгениң бүгү чадаларына тыва дылды төрөөн дылы болгаш күрүне дылы кылдыр өөрениринге чогуур байдалдарны тургузар;

4) школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлеринге тыва дылды өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы кылдыр ажыглаарына; төрөөн (тыва) дылды ниити өөредилге албан черлериниң 1-4 класстарының өөредилге дылы кылдыр ажыглаарына; ол ышкаш ниити өөредилге албан черлериниң 5-11 класстарына төрөөн (тыва) дылын өөредир эртем кылдыр киригени-биле чергелештир, төрөөн (тыва) дылын өөредир болгаш өөренир класстарга ажыглаарына таарыштыр кылдырган өөредилге-методиктиг комплектилерни белеткээр;

5) дидактиктиг шугумнарның долу ажыглалын хандыраты-биле национал-регионалдыг кезектиң электроннуг курлавырларын тургузар;

6) делегейниң дылдар өөредир методикаларына болгаш IT-технологиялар талазы-биле амгы үениң чедиишкиннеринге даянып, тыва дылдың литературлуг нормаларына өөредир чаа арга-методтарны ажылдап кылыр;

7) уругларны кайы дылга (орус, тыва) өөредирин болгаш төрөөн дылын кандыг деңгелге өөренирин тодарадып, медреселди-биле шилиринге дузалаар сорулга-биле төрөөн дылын билириниң деңгелин тодарадыр чедимчелиг методикаларны ажылдап кылыр;

8) школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлеринге кижизидилге ажылын дылдың эдилекчизиниң төрөөн дылын барымдаалап, «Чаңгыс дыл – чаңгыс кижизидикчи башкы» деп методиканы ажыглалга кирирет;

9) аңгы-аңгы назы-харлыг улуска, уругларга болгаш аныяк-өскенге тыва дылды өөренир электроннуг өөредилге курлавырларны чогаадып тургускаш, Интернет четкизинге салыр;

10) өөредилге албан черлерин бедик мергежилдиг башкы кадрлар-биле хандырат;

11) немелде өөредилге шугуму-биле (бөлгүмнер, секциялар, тыва дылдыг чайгы лагерьлер д.о.ө) тыва дылдың, культураның долу хүрээлини хандырган кижизидилге, өөредилге программаларын ажылдап кылып, боттандырат;

12) тыва дыл болгаш чогаал талазы-биле бүгү Россия чергелиг олимпиада шимчээшкинин деткиир;

13) ада-иелер ортузунга төрөөн (тыва) дылынга хүндүткелдиг хамаарылганы чедип алып, ооң амыдыралга ужур-утказын болгаш үнезин бедидер талазы-биле тайылбыр ажылдарын чорудар.

4. Эртем адырында:

1) тыва дылдың чидиг айтырыгларын дыл политиказының бир кезээ кылдыр билип, эртем талазы-биле шинчилээр;

2) дыл политиказының эртем болгаш эксперт хандырылгазын күрүне деңгелинге деткирин чедип алып хемчеглерни боттандыар;

3) амгы үениң байдалынга, негелделеринге дүүштүр тыва дыл талазы-биле шинчилелдерниң онза чугула угланышкындарын база чидиг айтырыгларын тодарадыр болгаш ук чугула айтырыгларынга хамаарыштыр шинчилелдер чорудар;

4) тыва дылдың чаа эртем «Грамматиказын» белеткээр;

5) тыва дылды хөй культуралыг (дылдарлыг) ниитилелге өөрөдириниң методикаларын эртем талазы-биле шинчилеп кылып;

6) стилистиканы болгаш тыва дылче очулганы эртем талазы-биле шинчилээр;

7) тыва дылдың амгы байдалын болгаш сайзыралының угланышкындарын өөрөдир көөр – тыва дылдың аңгы-аңгы эдилекчилериниң харылзажырда ажыглаар негелделерин шинчилээш, алган түңгөлдөргө дүүштүр эртем барымдаалыг сүмелерни ажылдап кылып;

8) ниитилелдин амыдыралының адырларының аайы-биле тыва дылдың тускай терминер сөстүктөрүн белеткээр.

5. Массалыг информация чепсектериниң (МИЧ) адырында:

1) тыва дылда массалыг информация чепсектериниң сайзыралынга болгаш негтерээринге таарымчалыг байдалдарны тургузар;

2) тыва дылда теле-радио-дамчыдылгаларның болгаш оларның хаара тудар дыңнакчыларының санын көвүдөдир, аңгы-аңгы дыңнакчыларны болгаш көрүкчүлөрнү хаара тудар чаа каналдарны, студияларны деткиир;

3) тыва дылда информация-биле ажылдап турар журналистерниң мергежилдин бедидер;

4) МИЧ-ниң тускай терминерин чыырынга болгаш оларны тыва дылче очулдуруп тускай ажылдарны кылып чорудар;

5) кожууннарда тыва дылдыг МИЧ-терни деткиир, оларның санын көвүдөдиринге идиг бээр;

7) МИЧ таварыштыр тыва дыл болгаш культураны делгередир.

6. Культура, уран чүүл болгаш ном үндүрүлгези:

1) тыва дылдың ажыглалын хөй чон чыылган культурлуг хемчеглерге идекпейжидер;

2) тыва дылды негтередип турар национал, чоннуң театрларын, литературлуг музейлерни, уругларның уран чүүл коллективтерин, уран чүүл каттыжышкындарын деткип сайзырадыр;

3) «Найрал бажыңы», «Дыл уязы» дээн ышкаш тыва, орус чоннарның дылын, культуразын негтередир культура болгаш өг-бүлө төптөрүн суурларга ажыдар;

4) тыва тоол ыдар чаагай чаңчылды катап сергедир;

5) тыва дыл болгаш культураны негтередир ажылды чон аразынга чорудар;

6) уруглар киностудиязын ажыдып, уругларга тыва кино кылыр ажылды деткип сайзырадыр;

7) тыва дылче кинолар болгаш мультфильмнерни очулдургаш, көргүзер;

8) культура адырынга хамааржыр терминнерни чыгаш, тыва дылче очулдуар, терминология ажылын чорудар.

7. Шажын-чүдүлге болгаш сагыш-сеткил сайзырадыр адырда:

1) тыва чоннуң үндезин культуразының үнелиг чүүлдеринге даянып, шажын-философчу чырыдыышкынны чорудар база мөзү-шынар бедидер, сагыш-сеткил кижизидилгезинге хамаарышкан хемчеглерни эрттирер;

2) шажынчы болгаш сагыш-сеткил кижизидилгезинге хамааржыр литератураны тыва дылче очулдуарын деткир, сайзырадыр;

3) шажын терминнерин чыып, тыва дылче очулдуар ажылды чорудар.

8. Амгы үениң медээ-харылзаа технологияларының адырында:

1) тыва дылды чурагайжыдар болгаш интернет-делгеминге ооң ажыглалын калбартыр;

2) амгы үениң чурагайлыг технологияларын тыва дылдың сөстүктөрүн, очулдурукчузун, шын бижилге системазын, чугаа синтезаторун, чугаа тодарадыкчызын, тыва дылдың Национал корпусун тургузуп кылырынга ажыглаар;

3) тыва дылды Интернет-харылзаажылгазының дылы кылдыр деңгелин көдүрер;

4) тыва дылдың чурагайлыг чепсек-херекселдерин Интернет-корпорацияларның продуктуларынга ажыглап кирирер;

5) Делегей четкизинге хөй хереглекчилерни хаара тудар тыва дылды өөредир чепсек-херекселдерни тургузуп кылыр.

9. Өске албан ёзуу-биле доктааттынган адырларда (көдээ ажыл-агый, кадык-камгалал, экономика, транспорт, садыг болгаш оон-даа өске адырларда):

1) ажыл-агый, бүдүрүлгө болгаш албан черлеринге, коллективтерге тыва дылдың ажыглалын деткирер;

2) аңгы-аңгы адырларга хамааржыр терминнерни чыып, терминология ажылын чорудар;

3) республиканың ниитилел амыдыралына тыва дылдың хүрээлеңин тургузар;

4) албан черлериниң сайтыларына медээлерин тыва, орус ийи дылдарга дамчыдар;

5) хуу сайгарлыкчылар, хуу бүдүрүкчүлөр боттарының Тыва Республика иштинге бүдүргөн барааннарының дугайында тайылбырны тыва, орус дылдарга бээр.

10. Албан ёзуу-биле доктааттынмаан адырларда:

1) ада-иелерге төрөөн (тыва) дылын ажы-төлүнгө дамчыдарының чугулазын билиндирер;

2) чаа салгалдарга төрөөн (тыва) дылын дамчыдарына амгы технологияларны ажыглаар байдалдарны тургузар;

3) ниитилелдин амыдыралына тыва дылдың хүрээлеңин делгеми-биле тургузар.

IV. Эчис сорулгаларны боттандырада ажыглаар хемчеглер

Эчис сорулгаларны чедип алырда, дараазында хемчеглерни чорудар:

1) Тыва Республикада тыва дылды деткиир, камгалаар база хөгжүдеринче угланган нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр;

2) бөгүнгү хүнде ажылдап турар тыва дылдың Күрүне программазын эдип-чазап, тыва дылдың хөгжүлдезин деткиир, тыва-орус, орус-тыва ийи талалыг билингвизмни Тыва Республикага сайзырадыр талазы-биле 2024–2028 болгаш 2029–2033 чылдарда боттандыра беш-беш чыл хуусааларлыг чаа Күрүне программаларын хүлээп алыр;

3) Тываның күрүне университетинге школа назыны четпээн болгаш эге ниити өөредилге назылыг уругларны ийи (тыва, орус) дылга деңге кижизидип, өөредиринче угланган, тыва дыл, чогаалды өөредир мурнакчы методикаларны шингээдип алган бедик мергежилдиг башкы кадрларны белеткээр;

4) Тываның күрүне университетинге дараазында өөредилге программаларын ажылдап кылыр:

- Педагогика өөредилгезинде (ийи профильге белеткээр) «Школа мурнунда эге өөредилге» база «Төрээн (тыва) дыл, литература»;

- Педагогика өөредилгезинде (ийи профильге белеткээр) «Эге өөредилге» база «Төрээн (тыва) дыл, литература»;

- Педагогика өөредилгезинде (ийи профильге белеткээр) «Тыва дыл (ийи дугаар дыл кылдыр)» база «Орус дыл»;

- «Амыдыралга ажыглаар филология. Очулга (тыва-орус база орус-тыва очулга)»

- Педагогика өөредилгезинде (ийи профильге белеткээр) «Логопедия» база «Төрээн (тыва) дыл»;

5) Өөредилге дылы кылдыр тыва дыл доктааттынган өөредилге черлери болгаш класстарга «Тыва дыл (төрээн дыл кылдыр өөредир)», «Тыва литература», «Хүрээлел», «Тываның географиязы», «Тываның төөгүзү» деп номнарны; өөредилге дылы кылдыр орус дыл доктааттынган өөредилге черлери болгаш класстарга «Тыва дыл (күрүне дылы кылдыр өөредир)» деп өөредилге-методиктиг комплекстерни ажылдап кылыры-биле Национал школа хөгжүдөр институттуң чанынга эртем ажылдакчылары болгаш башкыларның каттыжыкышкыннарын тургузар;

6) тыва дылды эртем талазы-биле шинчилээринге эртем организацияларын бедик эртемниг кадрлар-биле хандыра;

7) очулга ажыл-чорудулгазын хөгжүдөр талазы-биле Күрүне программазын хүлээп алыр;

8) Кызыл хоорайга болгаш кожууннарда республика болгаш тус чер чергелиг национал гимназиялар болгаш лицейлер ажыдар;

9) тыва дыл, чогаал, аас чогаал, очулга талазы-биле эртем шинчилелдерин, шинчилел ажылдарының түннелдерин (монографияларны база өске-даа эртем ажылдарын) парлап үндүрерин грантылар-биле деткиир;

10) тыва дылдың сайзыралы, ужур-утказын бедидер болгаш нептредир талазы-биле ажыл чорударынга хамаатыларны, хөй-ниити каттыжылгаларын грантылар-биле деткиир;

- 11) тыва дылда чечен чогаалдарны (оларның иштинде уругларга болгаш элээдилерге чечен чогаалдарны) парлап үндүрерин грантылар-биле деткиир;
- 12) тыва дылда бижип турар аныяк авторларны грантылар-биле деткиир;
- 13) чаштарга чогаалдар (ооң иштинде хөгжүмнүг-даа) бижип турар аныяк авторларны грантылар-биле деткиир;
- 14) улус чогаадылгазының үндезин хевирлерин сайзырадып, чогаадылга ажылын чорудуп турар салым-чаяанныг уругларны болгаш элээдилерни деткиир;
- 15) делегейниң болгаш ада-чурттуң шилиндек чогаалдарын тыва дылче болгаш тыва литератураның шылгараңгай чогаалдарын орус дылче литературлуг очулгазынга идиг бербишаан, деткиир;
- 16) тыва дылды, чогаалды, культураны камгалавышаан, хөгжүдүп турар ажил-чорудулгалыг хөй-ниитиниң болгаш өске-даа албан черлериниң, эки турачы хамаатыларның шимчээшкиннериниң кады чоруткан төлевилелдерин база хемчеглерин боттандырада, кады ажылдажылганы чорудар;
- 17) тыва дылды камгалаар болгаш хөгжүдөр талазы-биле янзы-бүрү хевирлиг коммерциядан дашкаар албан черлерин хөгжүдөр;
- 18) тыва дылды деткиир болгаш хөгжүдөр тускай фондуну тургузар;
- 19) төрөөн (тыва) дылды хөгжүдөр болгаш камгалаар Күрүне Чөвүлелин тургузар;
- 20) Тыва Республикага ук Эчис сорулгаларны боттандыраарыга информастыг болгаш аналитиктиг деткимчени көргүзөр.

V. Түңнел чүүлдер

Эчис сорулгаларны хөй-ниитиниң болгаш республикада дылдар болгаш тыва дылдың байдалын калбаа-биле сайгарып көрүп турар харыысалгалыг институттарның саналдарын барымдаалап хүлээп алыр.

Ук Эчис сорулганың боттанып турарының ниити удуртулгазын, хыналдазын Тыва Республикада дылдар политиказының Күрүне чөвүлелинге дагзыр. Эчис сорулгаларның күүселдезиниң түңнелдерин сайгарган хыналданы харыысалгалыг яамылар болгаш ведомстволар чылдың-на сентябрь-октябрь айларда албан ёзу-биле доктааткан Тыва дыл хүнүнүң (ноябрь 1) бетинде эрттирер. Эчис сорулгаларның күүселдезиниң дугайында ниити отчетту Тыва Республикада дылдар политиказының Күрүне чөвүлелиниң удуртукчузу чыл санында Тыва дыл хүнүнде (ноябрь 1-де) илеткээр.

Эчис сорулгаларның боттанып турарының хыналдазының түңнелдеринге даянып, Тыва Республиканың Чазааның шиитпири-биле ук Эчис сорулгаларны эдип-чазап болур.

Ук Эчис сорулгаларның күжүн 2033 чыл-биле кызыгаарлаар. Айыттырган хуусаа эрткенде, ону кылып чоруткан ажилдарның түңнелдерин барымдаалавышаан, чаа Эчис сорулгаларны азы тодаргай дүрүмнерлиг, сорулгалары салдырган болгаш кылыр ажилдары тодараттырган, ажил-чорудулгазы тодаргай угланыышкынныг, үе-хуусаазы айыттырган аңаа дөмей документини хүлээп алыр.